

Розділ IV

ЛІНГВІСТИКА ТЕКСТУ І КОНТЕКСТНІ ВИЯВИ ЛЕКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ

УДК 81'373.2:82-17

Світлана Дворянчикова
(Київ)

ДО ПИТАННЯ АНАЛІЗУ ВЛАСНИХ ІМЕН ТА ЗАСОБІВ СТВОРЕННЯ КОМІЧНОГО В КОНТЕКСТАХ ІЗ ПОЕТОНІМНИМ КОМПОНЕНТОМ

У статті проаналізовано деякі авторитетні роботи, що містять теоретичні ідеї щодо вивчення мовленнєвих прийомів і засобів створення комічного.

Висвітлено два відомі погляди на феномен комічного, визначено, що в сучасному мовознавстві простежуємо тенденцію не тільки не розділяти штучно мовний та ситуативний комізм, але й під час аналізу його вербальних і образотворчих компонентів визнавати перевагу перших у виникненні гумористичного ефекту, виявлено загальні закономірності взаємовідносин між семантикою поетоніма і змістом гумористичного тексту в процесі формування комічного ефекту. Зазначено, що на нинішньому етапі поетонімології спостерігаємо виразне прагнення ономотологів від вивчення семантики та поезики власних імен перейти до дослідження не стільки імені, скільки його оточення у творі.

Ключові слова: вербалізація, класифікація, комічне, мовні засоби та прийоми комічного, поетонім, поетонімологія, рівні мови.

Сучасна лінгвістика характеризується невпинним зростанням спроб зрозуміти іллокутивні прояви мовленнєвих висловлень і перлокутивні ефекти, досягнення яких є можливим при реалізації певних намірів мовця. Чільне місце в низці таких розвідок посідає й дослідження різноманітних проявів комічного. Розвиток поетонімології поставив на порядок денний і питання про можливості власних імен у гумористичних, сатиричних та комедійних творах, мікротекстах типу анекдотів, комічних афоризмів тощо та про взаємодію поезики пропріальних одиниць із стилістикою контекстів, які породжують комічні ефекти.

Метою статті є здобуття теоретичних засад дослідження поезики онімів у художній літературі, міському фольклорі, афоризмах та ситуативно-зумовлених висловленнях, що характеризуються направленістю на виконання естетичних завдань, безпосередньо пов'язаних із комічним. **До завдань**, які сприяють досягненню поставленої мети, віднесено: огляд деяких важливих праць, у яких тим чи іншим чином досліджується поезика онімів у комічних жанрах чи містяться слушні зауваження, що сприяють формуванню й поглибленню теоретичної бази такого типу філологічних розвідок, та послідовне обґрунтування необхідності подальшого вивчення механізмів взаємодії поетонімів і контекстів, у результаті якої виникають гумористичні ефекти.

Бачимо два відомі погляди на феномен комічного, що втілене у слові: частина вчених вважає, що смішне може бути зумовлено специфічною ситуацією, інші науковці підтримують думку, що у створенні гумористичного контексту бере участь як особлива ситуація, положення учасників, так і мовні засоби.

Наприклад, у підручнику для філологічних вишів «Стилістика української мови» розглянуто «словесні (де слово саме є носієм комізму) і словесно-ситуативні (де слово і ситуація становлять нерозривну єдність при створенні контрасту, слово «виявляє» свій комізм лише у певній ситуації)» елементи гумору в творах Остапа Вишні [10, с. 398]. Серед словесних засобів згадуються використання комічних неологізмів, конотативних власних імен, метонімії та синекдох, комічне спотворення звукового комплексу слова і т. і. До словесно-ситуативних належать, наприклад, комічні неологізми, повторення слів і фраз, римування.

Такий підхід до підвалин теорії втілення комічного у мовленні викликає деякі суперечності, оскільки нам важко погодитися з існуванням суто словесного комізму, що взагалі не пов'язано з ситуацією чи з контекстом, особливо за умови його існування у площині художнього твору. Ю. О. Карпенко в статті «Гумористична ономастика» зазначає, що гумористичного ефекту можна досягнути «як позамовними (зображення комічних подій, ситуацій тощо), так і мовними засобами», але при цьому додає, згадуючи класифікацію О. Н. Лука, що «серед названих прийомів майже половина є виключно мовними, а інші більшою чи меншою мірою залежать від мовного вираження» [8, с. 167]. Г. В. Яновська повідомляє, що в лінгвістичних студіях комічного важливо «одночасно брати до уваги лінгвальні й екстралінгвальні аспекти, адже в дискурсі сміх є реакцією на комплекс, який становить певна подія разом зі своїм мовним відображенням» [12, с. 185]. У сучасному мовознавстві простежуємо тенденцію не тільки не розрізняти штучно мовний та ситуативний комізм, але й залучати гумористичний «креолізований текст» до орбіти лінгвістичних досліджень, аналізувати його вербальні й образотворчі компоненти, визнаючи примат перших у з'явленні комічного ефекту.

Погляд на вивчення гумористичних прийомів у зв'язку з комічною ситуацією залишається у лінгвістиці. Незважаючи на низку слушних критичних зауважень, наведені теоретичні ідеї щодо комічного вважаються нам важливими, оскільки репрезентують смішне як феномен, породжений не лише суто мовними засобами висловлювань, але й характером зображених ситуацій. Крім того, в них представлені підходи, що дозволяють залучати до розв'язання таксономічних задач семантичні властивості комічного, які з'являються на рівні синергетики компонентів.

Інший підхід вважається більш доцільним та таким, що відповідає вимогам матеріалу. В. В. Виноградов пише: «Тенденція до об'єднання лінгвістичних і літературознавчих концепцій форми та змісту словесно-художнього твору на підставі їх поглибленого синтезу, на базі вивчення змісту, ідеї, задумки, як словесно-структурного елементу художнього цілого плідна та перспективна (переклад наш – С.Д.)» [4, с. 104]. Дослідники, які використовують є метод, завжди мають на увазі зв'язок комічного з певною ситуацією, обов'язково звертаються до контексту під час аналізу окремих прийомів, оскільки сенс тексту є «реалізацією естетичної категорії «комічне» стосовно до словесного твору (переклад наш – С.Д.)» [11, с. 8].

У праці О. І. Єфимова «Мова сатири Салтикова-Щедріна» зроблено спробу описати лексичні та фразеологічні засоби та прийоми досягнення комічного ефекту (наприклад, «новоутворення»: *пейкосниматели*; іронічне вживання формул публіцистики – *из Егорьевска пишут*), серед яких розглянуто езопівську манеру як художній засіб [7]. Під час обговорення дослідження О. І. Єфимова деякі науковці відзначали змішування мовних та позамовних явищ і брак єдиного принципу класифікації матеріалу [9, с. 155; 5, с. 87–88], що ще раз підкреслює дійсну нагальну складність у створенні подібних класифікацій.

Л. А. Булаховський особливу увагу приділяє синтаксичним прийомам комічного у творчості письменників першої половини XIX століття [2], а Р. О. Будагов докладно розглядає лексико-семантичні експерименти зі словом та особливу роль конструкцій, у яких навмисно зруйновано «змістовну гомогенність» у стилі письменників-гумористів І. Ільфа та Є. Петрова [1].

В. В. Виноградов у роботах «Гоголь та натуральна школа», «Мова Гоголя та її значення в історії російської мови», «Про теорію художнього мовлення», «Про мову художньої літератури» висловлює свої зауваження стосовно вживання стилістичних засобів і прийомів, «що пов'язані з системою комічного відтворення життя (переклад наш – С.Д.)» [3, с. 79]. На думку В. В. Виноградова, за умови використання принципу об'єднання далських між собою за змістом слів та фраз раптом з'являється комічно-суперечливий і в той самий час узагальнений образ особи або події (наприклад, у «Мертвих душах»: *внизу были лавочки с хомутами, веревками и бараками*). Задля мети досягнення комічного ефекту використовується й «засіб метафоричного та гостро іронічного зближення образів людей з іменами речей та тварин (переклад наш – С.Д.)». Наприклад: *Когда Чичиков взглянул искоса на Собакевича, он ему на этот раз показался весьма похожим на средней величины медведя. Для довершения сходства, фрак на нем был совершенно медвежьего цвета, рукава длинные, панталоны длинные, ступнями ступал он и кривь, и вкось и наступал беспрестанно на чужие ноги <...> медведь! совершенный медведь! Нужно же такое странное сближение: его даже звали Михаилом Семеновичем* [6, с. 81]. Для «згущення іронії» зображення дійсності служать розгорнуті порівняння та зіставлення, «які мають яскраве побутове забарвлення у своїй лексиці, але іноді втілені в складній синтаксичній формі ритмічного періоду (переклад мій – С.Д.)»: *Дядя Митяй, широкоплечий мужик, с черною как уголь бороною, и брюхом, похожим на тот исполинский самовар, в котором варится сбитень для всего прозябнувшего рынка* [6, с. 82–83]. Поєднання слів та виразів, які є протилежними за змістом, виступає засобом сатиричного викриття справжньої дійсності: *Ему подавались разные обычные в трактирах блюда, как-то: щи с слоеным пирожком, нарочно сберегаемым для проезжающих в течение нескольких недель, <...> огурец соленый и вечный слоеный сладкий пирожок, всегда готовый к услугам* [6, с. 84]. Висміювання відтвореного світу може відбуватися за допомогою каламбуру, при цьому «відбувається як би зіткнення омонімів або різних значень тих самих слів або ж реалізація прихованої та вщухлої метафори (переклад наш – С.Д.)»: *Деревня Маниловка немногих могла заманить своим местоположением* [6, с. 84]. В. В. Виноградов уважає каламбур одним із головних засобів утворення смішного та розглядає каламбури, що їх побудовано на зіставленні основного та переносного значень слова (*Подальше два мужика глядели с равнодушием стоическим на гнев пьяной бабы. Один чесал у себя пониже спины, другой зевал. Зевота видна была на строениях, крыши также зевали. Платонов, глядя на них, зевнул*); що їх отримано шляхом пристосування загальнолітературних, професійних чи жаргонних виразів до побутових явищ (*В картишки <...> играл он не совсем безгрешно и чисто, зная много разных передержек и других тонкостей, и потому игра весьма часто оканчивалась другою игрою: или поколачивали его сапогами, или же задавали передержку его густым и очень хорошим бакенбардам*); що їх утворено як результат морфологічної омонімії за рахунок зближення різних слів з однаковими за звучанням частинами (*Все было опущено и запущено как у мужиков, так и у барина*); що мають за свою основу «прийом удаваної тавтології, коли до іменника і дієслова, котрі поширили їхні значення, додається у якості визначення слово з тією ж основою (переклад наш – С.Д.)» (*все распущено было в пух, и Чичиков более других*) [6, с. 84–85]. Задля різноманітного та всебічного висвітлення зображених явищ і персонажів використовуються синоніми «дуже далекого, майже протилежного експресивного і стилістичного забарвлення» (переклад наш – С.Д.): *– Что ж душечка, пойдём обедать, – сказала Собакевичу его супруга, <...> и потекли все в столовую; впереди их, как плавный гусь, понеслась хозяйка* [6, с. 85–86]. На думку В. В. Виноградова, принцип поєднання мови автора з «чужим мовленням» утворює швидкі та експресивні переходи розповідного стилю, згущує іронію та служить дієвим засобом загострення авторської оцінки події, про яку розповідається (переклад наш – С.Д.): *В губернию назначен был новый генерал-губернатор – событие, как известно, приводящее чиновников в тревожное состояние: пойдут переборки, распеканья, взбутетениванья и всякие должностные похлебки, которыми угощает начальник своих подчиненных* [6, с. 88]. Під час опису елементів сказу в творах письменників,

В. В. Виноградов зазначає, що гострі комічні ефекти мовленнєвого стилістичного впливу можуть ґрунтуватися на «невідповідностях, розбіжностях двох площин розуміння – тієї, що задана (слухача), і тієї, що подана (читача) (переклад наш – С.Д.)» [4, с. 121]. У наступній своїй роботі дослідник додає, що в разі такого втілення комічного «з'являються так би мовити дві площини семантичного визначення, які накладаються одна на одну (переклад наш – С.Д.)» [5, с. 128]. Порухення норм монологічного мовлення стає чинником комічних ефектів: «Рух словесних низок, котрий не стримується керівництвом логіки, зі стрибками та обривами; докучливі повторення одних і тих самих слів; постійні обмовки; дефектні утворення, за допомогою яких імітуються різні форми розладів мовної функції, – все це іноді використовується як матеріал для літературних характеристик (переклад наш – С.Д.)» [4, с. 125]. При цьому синтаксичні засоби також здатні створювати комічне оповідання, наприклад, рухомий ланцюжок парних протиставлень зі сполучником *но*: *Но управляющий сказал, что меньше, как за 5000, нельзя найти хорошего управителя. Но председатель сказал <...>. Но управляющий сказал <...>. Но председатель сказал <...>* [6, с. 89].

В. В. Виноградов звертає особливу прискіпливу увагу й на стилістичні прийоми комічного з долученням онімної лексики. Так, наприклад, кажучи про каламбурні видозміни структури слова і про фонетико-морфологічні нарощення, згадується контекст із твору Н. С. Лескова «Соборяне»: *Вот бог меня убей шельма какая у нас этот Николавра! – взвыл вдруг от удовольствия дьякон Ахилла и, хлопнув себя ладонями по бедрам, добавил: – Смотрите на него, – маленький, а между тем он, Клопшотос, с царем разговаривал* [5, с. 106]. А у зв'язку з комічним потенціалом реплік з «народною етимологією» наводиться висловлювання Лопихина з п'єси А. П. Чехова: *Охмелия, иди в монастырь <...> Охмелия, о нимфа, помяни меня в твоих молитвах!* [5, с. 164].

Таким чином, виявлені загальні закономірності взаємовідносин між семантикою поетоніма і змістом гумористичного тексту в процесі формування комічного ефекту. Розвиток методики комплексного аналізу й цілісної інтерпретації фактів є певним внеском у поглиблення теоретичної бази поетонімології, зокрема, це може розширювати наявну базу методів і прийомів аналізу власних імен. На теперішньому етапі поетонімології спостерігаємо виразне прагнення ономастологів від вивчення семантики та поезики власних імен перейти до дослідження не стільки імені, скільки його оточення у творі. Звертання до існуючого доробку надасть інструментарій для тієї лінії розвитку поетонімології, що розглядає поезику власних імен у контексті комічних жанрів та сміхової культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Будагов Р. А. Наблюдения над языком и стилем И. Ильфа и Е. Петрова / Р. А. Будагов // Ученые записки ЛГУ : сер. филол. наук. – 1946. – Вып. 10. – С. 220–248.
2. Булаховский Л. А. Словесные средства комического у русских писателей первой половины XIX в. / Л. А. Булаховский // Русский язык в школе. – 1939. – № 4. – С. 44–57.
3. Виноградов В. В. Гоголь и натуральная школа [Электронный ресурс] / В. В. Виноградов. – Л. : Образование, 1925. – 76 с. – Режим доступа : <http://www.opojaz.ru/gogol/index.html>
4. Виноградов В. В. О теории художественной речи / В. В. Виноградов. – М. : Изд-во : ВШ, 1971. – 240 с.
5. Виноградов В. В. Общие проблемы и задачи изучения языка художественной литературы / В. В. Виноградов // О языке художественной литературы. – М. : Гослитиздат, 1959. – С. 84–166.
6. Виноградов В. В. Язык Гоголя и его значение в истории русского языка / В. В. Виноградов; отв. ред. А. П. Чудаков // Язык и стиль русских писателей. От Гоголя до Ахматовой: Избранные труды. – М. : Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова : Наука, 2003. – С. 54–96.
7. Ефимов А. И. Язык сатиры Салтыкова-Щедрина / А. И. Ефимов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1953. – 496 с.
8. Карпенко Ю. О. Гумористична ономастика / Ю. О. Карпенко // Літературна ономастика : збірник статей. – Одеса : Астропринт, 2008. – С. 167–176.

9. Ковтунова И. И. Обсуждение книги проф. А. И. Ефимова «Язык сатиры Салтыкова-Щедрина» / И. И. Ковтунова // Вопросы языкознания. – 1954. – № 4. – С. 154–159.
10. Мовне вираження сміхової культури у творчості Остана Вишні // Мацько Л. І. Стилїстика української мови : [підруч.] / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько. – К. : Вища школа, 2003. – С. 396–409.
11. Цикушева И. В. Лингвостилистическая специфика комического в литературной сказке (на материале русского и английского языков) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 „Теория языка” / И. В. Цикушева. – Майкоп, 2010. – 24 с.
12. Яновська Г. В. Фреймова репрезентація іронії в пресі (на матеріалах української, російської, польської та англомовної преси) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.15 / Г. В. Яновська. – Харків, 2006. – 213 с.

Svitlana Dvorianchykova

TO THE QUESTION OF ANALYSIS OF PROPER NAMES AND MEANS OF CREATING OF COMIC EFFECT IN CONTEXTS WITH POETONIM COMPONENT

The universal comic sense is evident in the case of its verbalization. Development of science also depends on development of its classifications, logical and semantic models. The article is devoted to the study of papers (by V. V. Vinogradov, L. A. Bulahovsky and by other authors) about the comic and about various comic contexts.

The main philosophical idea and the premise of unity in approaches to the study of comic is the discrepancy of the objective properties of an object or phenomenon and a certain norms existing in the perceiving mind. The problem of representation theory in comic literary onomastics (or poetonymology) are introduced. The attempt to summarize and organize information is realized. The theoretical base of the study of the comic as an aesthetic, social and speech phenomenon is viewed. The historical aspect and current status of studying of the comic are covered.

The description of the study of significant formal and semantic manifestations of onym's poetics in various comic contexts is conducted in the article. The survey results can be summarized in an attempt of taxonomy of logical and semantic models and perception of the comic and humorous effects which are achieved with the help of proper names.

The comic in contexts with proper names should be studied in its broad representation in speech and descriptions in the literature.

Key words: verbalization, classification, comic category, language means of the comic, poetonym, poetonymology, levels of language.

Светлана Дворянчикова

К ВОПРОСУ ОБ АНАЛИЗЕ СОБСТВЕННЫХ ИМЕН И СРЕДСТВ СОЗДАНИЯ КОМИЧЕСКОГО В КОНТЕКСТАХ С ПОЭТОНИМНЫМ КОМПОНЕНТОМ

В статье проанализированы некоторые авторитетные работы, содержащие теоретические идеи относительно изучения речевых приемов и средств создания комического. Освещены две существующие точки зрения на феномен воплощенного в слове комического, определено, что в современном языкознании прослеживается тенденция не только не разделять искусственно языковой и ситуативный комизм, но и при анализе его вербальных и изобразительных компонентов признавать ведущую роль первых в возникновении юмористического эффекта, выявлены общие закономерности взаимоотношений между семантикой поэтонима и содержанием юмористического контекста в процессе формирования комического эффекта. Отмечается, что на настоящем этапе поэтономологии существует отчетливое стремление ономастологов переходить от изучения семантики и поэтики собственных имен к исследованию окружения имени в произведении.

Ключевые слова: вербализация, классификация, комическое, поэтоним, поэтономология, уровни языка, языковые средства и присмы комического.